Голові спеціалізованої вченої ради
для присудження ступеня доктора
філософії ДФ 27.821.001
у Білоцерківському національному
аграрному університеті
д.е.н., професору Пасці І.М.

ВІДГУК

офіційного опонента д.е.н., професора Михайлової Любов Іванівни на дисертаційну роботу Утеченко Дар'ї Миколаївни на тему: ««Відтворення людського капіталу сільських територій», подану на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» зі спеціальності 051 «Економіка»

Ознайомлення з дисертаційною роботою здобувача та опублікованими науковими працями за тематикою дослідження стали основою для оцінювання та характеристики основних результатів дисертаційного дослідження, а також визначення його відповідності критеріям, викладеним у Постанові Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167 «Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії» (зі змінами Постанови Кабінету Міністрів України від 21.10.2020 р. № 979).

1. **Актуальність теми дослідження та зв'язок її з науковими програмами**

Незважаючи на зростаючу увагу до проблеми формування, використання та відтворення людського капіталу сільських територій, ситуація у цій сфері залишається досить складною. На сучасному етапі загострюються такі соціальні проблеми села, як безробіття, зниження якості життя та вимушена трудова міграція, занепад соціальної інфраструктури, демографічна криза та деградація сільської поселенської мережі тощо. Основними причинами цього є відсутність системності та комплексності при здійсненні аграрних трансформацій, зокрема, забезпечення багатофункціонального розвитку сільських територій; ігнорування владою необхідності прогресивних змін в управлінні розвитком людського капіталу, спрямованого на забезпечення економічного зростання сільських громад на засадах сталого життєзабезпечення цих територій; інколи нехтування існуючою проблемою гендерної нерівності, яка посилює сучасні виклики прогресивного розвитку сільського соціуму.

І разом з тим слід враховувати визначальний чинник для забезпечення економічного зростання визначеного регіону, громади, чи, навіть, країни, яким виступає людський капітал. Беззаперечна винятковість та незамінність людських ресурсів з одночасним використанням переваг багатофункціональності сільської економіки, активізація економічної

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬ. АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ОДЕРЖАНО
«31» березня 2021 р.
Вхідний № 180

активності сільської громади, формування новітньої людиноцентричної моделі сільської економіки, що в сукупності породжує чисельні проблеми, відповідь на які має давати наука. Ознайомлення з результатами, представленими в чисельних публікаціях, показує, що по широкому колу питань позиції науковців мають значні відмінності, а відповіді на деякі з них носять загальний характер і не підкріплюються результатами конкретних досліджень.

Крім того, предметом розгляду багатьох досліджень виступають проблеми розвитку сільських територій, сільського господарства, сільської економіки, соціального та людського капіталів села, активізація підприємництва в сільській місцевості, що характеризується певним чином одновекторністю в об'єктах дослідження та розпорошеністю підходів.

Такими вони в значній мірі залишаються і в теперішній час. Щодо ж проблематики відтворення людського капіталу сільських територій, то вона представлена тільки поодинокими публікаціями. Причому поєднання її з проблемами соціально-економічного розвитку цих територій, економікою сільського господарства та демографічними процесами на селі в єдиній системі дослідження, яке здійснено в дисертації Д.М.Утеченко, зумовлює важливість її напрацювання в аграрній економічній науці.

Саме представлене дисертаційне дослідження Утеченко Д.М. спрямоване на узагальнення наукових підходів, розробку теоретико-методичних засад та практичних рекомендації щодо обґрунтування перспектив відтворення людського капіталу сільських територій. Таким чином дослідження окреслених вище проблем набуває особливо вагомого та актуального значення.

Актуальність представленої роботи підтверджується також тим, що вона побудована на результатах досліджень і виконувалася у відповідності з основними науковими напрямами Білоцерківського національного аграрного університету, зокрема: «Удосконалення організаційно-економічних засад відтворення людського капіталу аграрної сфери» (державний реєстраційний номер 0118 U003648), «Стратегічні пріоритети розвитку аграрного сектору в умовах невизначеності та ризику» (державний реєстраційний номер 0118 U004126), частинами яких є методичні і практичні розробки дисертанта.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їх достовірність та повнота викладу в опублікованих працях

Наукові положення, які відображаються у дисертації, є всебічно дослідженими та достатньо обґрунтованими, що підтверджується змістом дисертаційного дослідження та переліком використаної літератури. Основні наукові результати дослідження базуються на використанні великої сукупності сучасних загальноприйнятих методів наукового пізнання, таких як: абстрактно-логічний, розрахунково-конструктивний, оптимізаційний,

графічний, порівняльного аналізу; системного підходу, кореляційно-регресійного аналізу, експертних оцінок, опитування тощо.

Слід зазначити, що одним із провідних методологічних орієнтирів, яким послідовно керувався здобувач, виступило положення про необхідність широкого залучення в процесі економічних досліджень масових статистичних даних з відповідною їх обробкою з використанням сучасних інформаційних технологій. Так, наукове дослідження базується на використанні офіційних матеріалів: законодавчих та нормативних актів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Державного комітету статистики України, інформаційних матеріалів, опублікованих у періодичних виданнях та інформації, що зібрана автором в результаті соціологічних опитувань та опрацьована особисто.

У висновках наведене теоретичне узагальнення і запропоноване нове вирішення науково-практичного завдання щодо відтворення людського капіталу сільських територій. Достовірність і обґрунтованість висновків та рекомендацій підтверджується використанням чинних нормативно-правових актів, що регламентують державну політику формування, використання та відтворення людського капіталу сільської місцевості з урахуванням посилення деструктивних демографічних процесів та розвитку сільськогосподарського виробництва. Висновки є логічно обґрунтованим підсумком проведеного дослідження та повністю відображають основні положення виконаної роботи та перспективні напрями її практичного застосування.

Достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій дисертаційного дослідження підтверджується їх достатньою апробацією на наукових та науково-практичних конференціях різних рівнів, публікаціями у наукових фахових виданнях України, періодичних виданнях інших держав та тих що індексуються в міжнародних наукових базах Scopus.

Ознайомлення з дисертацією, авторефератом та науковими публікаціями Утеченко Дар'ї Миколаївни дозволяє зробити висновок, що основні положення дисертаційної роботи достатньо повно висвітлені в опублікованих за темою дисертації наукових працях: авторкою видано16 наукових праць загальним обсягом 31,06 друк. арк., з яких 10,81 друк. арк. належить автору, зокрема: 1 колективна монографія, 9 статей у наукових фахових виданнях, 1 стаття в іноземному виданні, включеному до міжнародної наукометричної бази Scopus, 2 статті у виданнях іноземних держав та 3 публікації у збірниках матеріалів конференцій. Сукупність публікацій дозволяє вважати виконаними положення п. 11 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167.

Представлена анотація дисертації у стислій формі передає основні положення дисертаційної роботи, та не містить інформації, яка не наведена у дисертації.

3. Ступінь новизни наукових результатів, отриманих автором дисертації

Обґрунтовані у дисертаційній роботі положення наукової новизни не викликають сумнівів і в цілому вирішують важливе наукове завдання щодо обґрунтування теоретико-методичних засад та науково-практичних заходів відтворення людського капіталу сільських територій. До основних положень дисертації, що визначають її новизну, слід віднести наступні:

1. Удосконалено наукові засади організації процесів формування та використання людського капіталу сільського населення на основі систематизації факторів (ресурсні та демографічні, соціально-економічні, техніко-технологічні та інфраструктурні), комбінація яких визначає відтворювальні можливості людського капіталу сільських територій та особливості відтворювальних процесів;

2. Удосконалено та уточнено стратегічні пріоритети розвитку людського капіталу сільських територій, що передбачають активізацію підприємництва на селі, шляхом вдосконалення регуляторної політики підприємницької діяльності в сільській місцевості;

3. Важливе значення для прийняття управлінських рішень мають удосконалені методичні підходи до оцінки та прогнозування відтворення людського капіталу сільських територій шляхом розрахунку інтегрального, групових, індивідуальних індексів та зміни їхніх прогнозних значень на основі трендового методу, використання якого дасть змогу здійснювати комплексну діагностику та типолізацію сільських територій за рівнем наявності сприятливих умов для відтворення людського капіталу;

4. Заслуговують на увагу пропозиції авторки щодо систематизації особливостей людського капіталу із позиції діалектики його взаємодії та соціально-економічного середовища, а також визначення принципів, джерел його формування та функцій, напрямів його використання в умовах подолання деструктивних явищ у розвитку сільських територій, комбінація яких визначає відтворювальні можливості людського капіталу та специфіку організації відтворювальних процесів;

5. Авторкою запропоновано індикаторний підхід до оцінки впливу факторів на формування та повноту використання людського капіталу сільських територій, який передбачає розрахунок індивідуальних та групових індексів оцінки факторів в аспекті формування людського капіталу (демографічна ситуація, добробут сільського населення, рівень освіти, благоустрій), а також на його використання (розвиток сільського господарства, зайнятість сільського населення, ефективність зайнятості в сільському господарстві). На нашу думку, вказана авторська розробка є суттєвим вкладом у розвиток інструментарію дослідження можливостей відтворення сформованого людського капіталу сільських територій;

6. Науковий і практичний інтерес мають пропозиції авторки щодо сутнісного наповнення категорії «людський капітал» сільських територій як

багатоаспектного поняття, яке на відміну від існуючих дефініцій, розглядається як економічний ресурс та основа досягнення цілей його власника; сукупність успадкованих та набутих здібностей індивідуумів, формування яких відбувається у взаємодії із складовими середовища проживання; ідентифіковано сфери його використання – сільське господарство та інші види підприємницької діяльності, соціальна сфера та охорона навколишнього природного середовища, що дозволяє всебічно проаналізувати фактори та умови, які впливають на його відтворення;

7. Заслуговують на увагу пропозиції авторки щодо систематизації та ідентифікації системи чинників, що порушують динаміку відтворювальних процесів сільського населення та зумовлює прояв негативної тенденції його старіння. Це має також практичне значення, тому що урахування цих чинників у стратегічних програмах розвитку сільських територій на різних рівнях управління сприятиме нейтралізації їх негативного впливу на відтворення людського капіталу.

4. Теоретичне та практичне значення результатів дисертаційного дослідження

Теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи Утеченко Д.М. полягає в розробці нових та вдосконаленні існуючих науково-методичних підходів щодо обґрунтування засад та заходів відтворення людського капіталу сільських територій. Це дозволило розробити і запропонувати оригінальні підходи до вирішення важливого науково-практичного завдання шляхом доповнення національних та регіональних програм розвитку людського капіталу сільських територій в сучасних умовах господарювання. Основні теоретичні положення та запропоновані висновки використовуються в діяльності установ та організацій різних рівнів господарювання.

Пропозиції подані та знайшли ухвалу:

– на регіональному рівні– в діяльності Департаменту агропромислового розвитку Київської області при підготовці стратегічних документів, проектів та програм розвитку сільських територій та їх людського капіталу (довідка №02-01.1/1488);

– на рівні місцевого самоврядування - Узинською ОТГ Київської області при розробці «Паспорту комплексного розвитку підприємницького середовища в напрямі використання людського капіталу» прийнято до практичного використання (довідка № 3321);

– на рівні місцевого самоврядування - пропозиції щодо використання людського капіталу із підприємницько-орієнтованим розвитком сільських територій враховано Фурсівською ОТГ при розробці Стратегії розвитку (довідка № 1496/02-21).

Основні теоретико-методичні розробки та результати дисертаційної роботи Утеченко Д.М. впроваджені у навчальний процес Білоцерківського національного аграрного університету (довідка №01-12/957).

Використання науково-методичних та практичних результатів дисертаційного дослідження надасть змогу більш ґрунтовно та комплексно підходити до прийняття управлінських рішень в системі відтворення людського капіталу сільських територій.

5. Відповідність дисертації встановленим вимогам

Дисертаційна робота за структурою, змістом, обсягом та оформленням відповідає вимогам МОН України що висуваються до написання кваліфікаційних наукових праць на правах рукопису. Об'єкт, предмет і мета дослідження визначені повно. Кваліфікаційна наукова праця складається зі вступу, трьох розділів, які включають по три підрозділи, висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний обсяг роботи становить 241сторінку, список використаної літератури включає 263 найменування та 25 додатків на 73 сторінках.

Робота написана українською мовою. Стиль викладення матеріалів дослідження відповідає вимогам, що висуваються до наукових праць такого рівня, вирізняється науковістю, системністю, обґрунтованістю, логічністю та послідовністю. Мета дослідження відповідає темі дисертаційної роботи. Зміст сформульованих наукових завдань структурно та логічно узгоджений, їх кількість є достатньою для розкриття теми дисертації та досягнення поставленої мети.

6. Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності

Аналіз дисертаційного дослідження та наукових публікацій Утеченко Д.М.., у яких висвітлені основні наукові результати дисертації, не дає підстав констатувати щодо допущення здобувачем порушень академічної доброчесності (академічного плагіату, самоплагіату, фабрикації, фальсифікації). Зокрема, дисертація містить посилання на джерела інформації за кожним випадком використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; відповідає нормам законодавства про авторське право і суміжні права; відображає прагнення надати достовірну інформацію про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використані методики досліджень і джерела інформації.

7. Дискусійні положення та зауваження до дисертаційної роботи

Відзначаючи в цілому високий рівень наукових та практичних результатів дисертаційного дослідження Утеченко Дар'ї Миколаївни, деякі викладені в ній положення мають дискусійний характер та зауваження.

1. Цілком погоджуємося з твердженням авторки про те, що «на відміну від інших видів активів, людина не може бути ринковим товаром» (с. 38). Проте виникає питання: що відбувається на ринку праці: людина продає свою робочу силу чи здає в оренду свій людський капітал? Дещо дискусійним, на нашу думку, є теза дисертанта, що «…ціна формується лише за використання людського капіталу у вигляді оренди (тобто у вигляді заробітної плати)». Ймовірно, людина отримує заробітну плату за розмір робочої сили як здатності до праці (обсяг, тривалість, якість), яку вона продає роботодавцю, та що забезпечує їй відтворювати цю здатність (за умови мінімальної оплати праці), а також розвивати (нарощувати) свій людський капітал (за умов справедливої, гідної оплати праці) (с. 38).

2. На рисунку Додатку З «Алгоритм оцінки стану та відтворення людського капіталу сільських територій» переважним чином виділено елементи оцінювання стану людського капіталу, а заходи (напрями, стратегії тощо) щодо його відтворення – зображені невдало: обмежуються тільки однією строчкою - зазначенням «…механізму формування людського капіталу з урахуванням типів сільських територій з метою забезпечення сталості та інноваційності» без конкретизації та його складових (Додаток З, с. 268). Зазначимо, що по тексту роботи цей процес достатньо повно характеризується показники оцінювання та типами територій (с.76-78), а також «…трактується як процес формування продуктивних здібностей індивідуума через інвестиції для одержання фахових знань, перепідготовку та підвищення кваліфікації, збереження та зміцнення здоров'я, підвищення морально-культурного рівня й розвитку інших якостей особистості» (с. 79), що і мало б було відображено в Алгоритмі.

3. Слід вказати не певне протиріччя показників, що характеризують динаміку чисельності сільського населення в Україні та Київській області, зареєстрованого безробіття, економічно активного населення та інші (п.2.1 та п.2.2 роботи). Так, враховуючи відмінності у місце розташуванні регіонів, а також близькість до місць працевлаштування в столиці, деякі висновки щодо виявлених трендів та узагальнення відповідей опитаних респондентів є певним чином некоректним. Водночас, дисертант не завжди демонструє власну оцінку виявленим тенденціям та не зв'язує їх з впливом на формування людського капіталу в сільських територіях. Так, «…збільшення прошарку осіб, які не працюють і не навчаються… з початку 1990-х років цей контингент збільшився уп'ятеро» (с.108), є важливою передумовою зниження вартості людського капіталу. Потребує пояснення, які саме заходи можуть убезпечити триваючі процеси знецінення людського капіталу.

4. Цілком слушним є зауваження авторки про важливість оцінювання людського капіталу сільських територій, зайнятого в неформальному секторі економіки (господарства населення, а також сільські жителі на сезонних роботах) (с.109-110). Вважаємо, що відсутність та не виокремлення відповідної інформації статистичними органами не може

вважатися причиною не проведення аналізу формування людського капіталу в господарствах населення, а його можна здійснити з використанням експертного чи інших методів дослідження.

5. Зауважимо, що при поданні результатів застосування «неокласичної виробничої функції Кобба–Дугласа за даними сільськогосподарських підприємств України за 2003–2018 р.» (с.168-169), (Додаток Л.7) автор приймає вартість затрачених трудових ресурсів, млн грн., проте в роботі не пояснює, який саме показник із державної статистики нею приймається: чи фонд оплати праці? чи вартісна оцінка чисельності працюючих?

6. Оцінюючи позитивно висновки щодо перспектив формування людського капіталу в сільській місцевості, зауважимо, що автор викладає різні прогнозні тренди у розвитку окремих його складових. Втім в роботі автор не наголошує на створенні переробних підприємств та допоміжних промислів в сільській місцевості, аби забезпечити створення робочих місць, а головне – змінити структуру сільського господарства, переорієнтувати його на створення доданої вартості і ліквідувати характеристику «сировинного придатку розвинутих країн», «…посиленню ролі України як світового виробника ... продовольства» (с.177-180, с.181). Хоча про розвиток підприємницької ініціативи в сільській місцевості авторка зазначає в п.2.3., викладаючи песимістичні прогнози щодо скорочення «...фізичних осіб – підприємців, зайнятих у сфері агробізнесу…» (с. 210, Додаток Ю.3).

7. Відзначаючи ґрунтовний аналіз спроможності розвитку ОТГ в Київській області та їх характеристики, а також оцінювання перспектив розвитку підприємницької діяльності в сільській місцевості, бажано б було в більшій мірі викладений матеріал подавати у взаємозв'язку з перспективами формування людського капіталу сільських територій (с.195-202; Додатки Ш 1-3) (п.3.3).

8. На рис. 2.11 (с.127) дисертантка графічно демонструє зміни продуктивності праці в сільському господарстві, де вищими є показники в тваринництві, хоча нижче по тексту зазначає, що «…рівень продуктивності праці в рослинництві значно вищий, ніж у тваринництві» (с.128). Водночас на рис.2.12 (с. 129) прослідковуються інші тенденції в динаміці продуктивності праці в сільському господарстві. Також по змісту дисертаційної роботи зустрічаються речення, зміст та ключову ідею викладення яких важко відслідкувати, оскільки вони є дуже громіздкими, не структурованими та логічно не вибудовані. Деякі речення займають 20-26 строчок, що становить майже цілу сторінку(с.154; с.131-132).

9. В дисертаційній роботі автор допускає неточності в оформленні списку використаної літератури: в перелік вчених, що досліджували людський капітал, відносить авторів, чиї праці не використовувалися та не зазначені у списку літератури (Гавкалова Н., Олійник Т., Потьомкін Л. та інші) (с.14). Деякі джерела в списку включаються по декілька раз (75, 78; 79, 80, 81), замість використання посилань по тексту на окремі сторінки

джерела. По тексту роботи інколи вказуються прізвища дослідників без посилань на праці, які вивчалися автором (с.63, 66, 67).

Втім висловлені дискусійні положення не впливають на наукову та практичну цінність одержаних результатів і не знижують загальної позитивної оцінки дисертаційної роботи.

7. Загальна оцінка роботи, її відповідність встановленим вимогам Дисертаційна робота Утеченко Дарі Миколаївни є завершеною, самостійно виконаною, кваліфікаційною науковою працею, містить нові теоретичні узагальнення та науково-методичні підходи до вирішення актуального науково-практичного завдання щодо проблематики відтворення людського капіталу сільських територій. Обрану тему дисертаційної роботи розкрито в повному обсязі, розв'язано поставлені завдання, досягнуто мету дослідження, отримано нові наукові результати, які мають теоретичне значення та практичну цінність.

Дисертація має концептуальний та прикладний аспекти, що є характерним для наукової роботи.

Дисертація Утеченко Дар'ї Миколаївни на тему: «Відтворення людського капіталу сільських територій» відповідає «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою КМУ від 06.03.2019 р. № 167, а її авторка заслуговує на присудження ступеня доктора філософії у галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» зі спеціальності 051 – «Економіка».

Офіційний опонент

доктор економічних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України,
професор кафедри менеджменту
Сумського національного
аграрного університету
Міністерства освіти і науки України **Л. І. Михайлова**

Вчений секретар Сумського НАУ

доктор економічних наук, професор **М.О. Лишенко**